

Balázs Géza

Az alakzatok mint szöveg- és stílusépítő eljárások

Bevezetés. Nyelvünk számos, részben még mindig (s talán örökre) rejtett törvényszerűségnek rendelődik alá. A gondolkodás lehetőségei, módszerei gondolkodási formákat, gondolatalakzatokat eredményeznek. Ezek többségét (ha nem mindegyiket) ösztönös módon sajátítjuk el, hiszen mindennapi beszédünkre legalább annyira jellemzők az alakzatok, mint a költői nyelvre. És ismerünk olyan csodálatosan író költőt, író, aki aligha tudna valamit mondani a stílusjegyekről, az alakzatokról. Az alakzatokat tehát föltehetőleg ugyanúgy „tanuljuk”, mint a nyelvet. Tudatosításuk természetesen sok haszonnal jár: ennek birtokában jobb szövegalkotóvá és szövegbefogadóvá válhatunk.

Az alakzat (görögül szkhéma, latinul figura) a nyelvi elemek formai megvalósulásához tartozik, azok többnyire különleges, szokatlan összekapcsolódási módja, használata.

Az iskolában ilyesféle alakzatokat tárgyalnak: ismétlés, párhuzam, felsorolás, ellentét, kihagyás, tágabb értelemben metafora, metonímia stb., és a magyarirodalom- és magyarnyelvtanórákon, emeltebb szinten stilisztikaórákon tárgyalják őket az irodalmi alkotásokban, különösen a versekben.

Fónagy Iván, a 20. század egyik leginvenciózusabb magyar nyelvész felhívta a figyelmet arra, hogy alakzatok nemcsak irodalmi művekben vannak, hanem minden beszédműben, tudományos értekezésben, kérvény-

ben, iskolai dolgozatban és újságcikkben is. Azt mondja, hogy minden nyelvi alkotás formai kényszereknek, alakzatoknak van alávetve. És azt is, hogy „abban bizonyosak lehetünk, hogy az alakzatoknak van valamiféle jelentése” (Fónagy 1990: 29). Ezekről rendszerint nem tudunk, hacsak nem vagyunk retorikai szakemberek, stiliszták, irodalmárok, nyelvészek. De akkor sem biztos.

Korábbi szövegtani munkámban – amely Sipos Lajos közreműködésével juthatott el az irodalmárokhöz – egy komplex szövegelemzési kísérletet mutattam be (Balázs 1998). Szövegantropológiámban (Balázs 2007: 35–41.) már fölvettem a gondolkodási formák és alakzatok szoros kapcsolatát, „antropológiai” jelentőségét, számos köznyelvi és irodalmi példával illusztrálva a jelenségeket. Ezen az úton továbbhaladva előbb a nyelvi humor alapvető alakzatait mutattam ki (Balázs 2008a), majd pedig a gondolatalakzatok szövegtípusokat alkotó szerepére mutattam rá (Balázs 2008b).

Alakzatrendszerzések. Nem könnyű (persze nem is lehetetlen) az alakzatok osztályozása. Arisztotelésztől, de különösen Cornificiustól, Quintilianustól napjainkig sokan próbálkoztak vele. Abban van némi egyetértés, mintha két négyes modell szerint csoportosíthatnánk az alakzatokat: megkülönböztethetünk a nyelvi

szintek szerint hang-, szó-, mondat- és gondolatalkzatokat (mások fonológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai alakzatokat említene) és négy úgynevezett változáskategóriát (adjekció = hozzáadás, detrakció = elvétel, immutáció = helyettesítés, transzmutáció = felcserélés). Az alakzatok tehát elhelyezhetők a nyelvi szintek egyik polcán (osztályában), valamint többnyire képletszerű átalakítások eredményeinek tekinthetők. Úgy tűnik, hogy ezekbe a nagyobb osztályokba besorolható az eddig föl-tárt mintegy 200 alakzat. (A 2008-ban megjelent *Alakzatlexikon* csak-nem 200 alakzatot sorol fel.)

Hipotézisem, hogy az alakzatok grammatikája, szerveződése adja ki egy szöveg legfontosabb, még világosan (akár kvantitatívan) elemezhető jellemzőit. Ennek bizonyítására azonban csak alapos vizsgálatok (nagyon sok szövegelemzés) után keríthetünk sort.

A modern retorikai alakzatrendszerezést R. Barthes 1964–1965-ben tartott előadásaitól eredeztethetjük. Barthes a retorikai alakzatokat meta-bolákra (helyettesítés) és parataxiákra (felcserélés) osztotta. Barthes nyomán két alapvető műveletet határoztak meg: hozzáadást és kihagyást, valamint az ebből levezethető két további (járulékos) műveletet: helyettesítést és felcserélést. Ezekre a retorikai műveletekre azután sokféle elemzést alapítottak, pl. reklámelemzést (Csákvári-Malinák 1998: 247–263., vagy Schirm 2008).

A magyar nyelvészeti szakirodalomban – az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató munkacsoportban – az 1990-es évek végén kezdődött el az alakzatok kutatása. Egyik első lépésként Gáspári László (2003) a francia neoretorikai

iskola nyomán foglalta össze egy funkcionális alakzatelmélet alapvonalait. Ugyanebben az évben jelent meg a stíluskutató csoport tanulmányköte-te (Szathmári 2003), amelyben *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa* összefoglaló cím alatt különféle alakzatokról szóló tanulmányok szerepelnek. A kutatócsoport következő tanulmánykötetében (Szathmári 2006) a stilisztikai alakzatok rendszerezésére tesz kísérletet. Egy-egy alakzattal kapcsolatban külön monográfiák is készültek (pl. Kemény 2002). Végül pedig a munka betetőzéseként napvilágot látott az eddigi legteljesebb alakzatáttekintés: az *Alakzatlexikon* (Szathmári 2008).

Az *Alakzatlexikonban* az alakzatok átalakítási műveletek szerinti csoportosítását nem találjuk meg. Ennek az is az oka, hogy sok alakzat „kétarcú”, azaz egyszerre besorolható több átalakítási műveletbe is. A következőkben az átalakítási műveletekbe besorolható, néhány (korántsem az összes) jellemző alakzatot mutatom be. (Az *Alakzatlexikonban* felsorolt jelenségek ilyen szempontú csoportosítása – amely esetleg kiterjed az átmenetekre, keresztezésekre is – még várat magára.)

Adjekció (hozzáadás):

addíció: halmozás¹,

alliteráció: betűrím, szókezdő hangok ismétlődése,

annomináció: részleges ismétlés (pl. Belgák nem balgák),

antiklimax: ismétlés, l. még: gradáció, klimax,

dierézis: egy szótagnak két szótagra való bomlása (pl. teszesz),

ektázis: szótag megnyújtása (pl. Há-áát),

¹ Az *Alakzatlexikonban* nem található.

enumeráció: felsorolás,
 epentézis: egy vagy több hang vagy szótag betoldódása a szó testébe,
 epexegézis: további pontosítás, magyarázat,
 epifora: sor- vagy mondatvégi szóismétlés,
 epitheton: egy jelentésmozzanatot hozzárendelő vagy kiemelő nyelvi eszköz (pl. nedves könny),
 expláció: egy szintagma részletező, magyarázó kifejtése,
 figura etimologica: töismétlés,
 gemináció: egy szó vagy szócsoport változatlan formájú megismétlése (iteráció),
 gradáció l. klimax,
 halmozás: mellérendelő szerkezetek ismétlődésformája,
 hasonlat: egy általánosan ismert jelenségre utalva teszi kifejezőbbé a kijelentést,
 hiperbaton: mondatrendet megbontó közbevetés (egyben transzmutációs alakzat is),
 interpozíció: közbevetés, a folyamatos közlés megszakítása,
 izokolón: a paralelizmus mondatszintű változata,
 klimax: fokozás, másként: gradáció,
 koncesszió: megengedés, az ellenfélnek tett látszólagos engedmény (az adjekcióhoz áll a legközelebb),
 kongeriesz: szinonim szavak felsorolása, mellérendelő halmozás,
 konkatenáció: a mondatnak az elemek láncszerű, asszociatív kapcsolásával való bővítése,
 korrekció: módosítás, helyesbítés (pl. más szóval mondva),
 körmondat,
 metrika: ritmus,
 paragógé: a szó végéhez egy vagy több betű hozzátoldása,
 paralelizmus: ugyanazon vagy hasonló szintaktikai szerkezet,

parentézis: közbeékelés, közbevetés,
 paronomázia: részleges ismétlés (l. még annomináció),
 pleonazmus: fölösleg, bőség,
 poliszindeton: kötőszóhalmozás,
 protézis: a szó elején való hangbetoldás,
 reddíció: beágyazódás, kezdethez való visszatérés,
 reduplikáció: ismétlésen alapuló gondolatalakzat,
 repetíció: ismétlés,
 repríz: szemantikai többlettel járó szóismétlés (pl. Isti – Pisti),
 szentencia: bölcs mondások,
 szinonímia: rokonértelműség.

Detrakció (elhagyás, csökkentés):
 aferézis: szókezdeti hang vagy szótag elhagyása (pl. Jó napot! > Pot!),
 allúzió: célzás (rájátszás),
 anagógé: vallásos alapon nyugvó célzás (egyúttal immutáció is),
 anakoluthon: kihagyásból fakadóan következtelen, nem logikusan szerkesztett mondat, egybeácsolatlan mondat,
 apokopé: szóvégi hang vagy szótag kiesése (pl. mily),
 aposziopézis: a mondat lényegét elhallgató, szándékosan félbehagyott, megszakított mondatalakzat,
 aszindeton: kötőszó elhagyása,
 brevitas: rövidség, tömörség,
 célzás: egy ki nem fejtett gondolat helyett egy közismert szó, kifejezés felidézése, rá való célzás, másként: allúzió: 'rájátszás' (pl. „Látjátok feleim...”),
 ellipszis: kihagyás,
 enigma: talány, rejtély, bonyolultabb metafora,
 entiméma: csonka, rövidített szillogizmus,
 exklamáció: tagolatlanul kiszakadó mondat,

- metaplazmus: hangalaki eltérés, a szavak hangalaki megváltoztatásával létrejövő alakzat),
 metaszeméma: jelentés-átváltás,
 parentézis: közbeékelés,
 préteríció: elhallgatási szándék, mellőzés, „valami mellett való elhaladás”,
 szillépszis: ugyanazon szó kétféle (konkrét és átvitt) értelemben való együttes alkalmazása (a zeugmához kapcsolható),
 szinaloifé: hangegybeolvadás (pl. gazdasszony, l. még: krázis),
 szinerézis: két egymás melletti magánhangzó összevonása (pl. agusztus, koperáció, erobik),
 szinkopé: hangsúlytalan hang vagy szótag kihagyása (pl. t'om, valszeg),
 szisztolé: rövidítés (pl. derüs, bus),
 zeugma: egy mondatrész lehetséges odaértése, elhagyással történő mondatrészekapcsolás; a régi retorika szillépszisnek nevezi.
- Immutáció (helyettesítés):
 abúzió: képzavar, a szó vagy kifejezés jelentését a megszokott helyett másra vonatkoztatjuk (másként: katakrézis),
 akirológia: frazeológiai vagy egyéb pontatlanság,
 akrosztichon l. az enigmán belül,
 allegória: 'másként elmondott szöveg', trópus, amelyben egy gondolatsor, egy leírás, egy kép egésze vonatkozik egy másik gondolatsorra, alapja egy „előzetes szöveg”,
 anagógé: többértelmű célzás; vallásos alapon nyugvó enigma,
 antitézis: ellentét (akad, aki az adjekciós alakzatok közé sorolja),
 archaizmus: régies szóhasználat vagy beszédfordulat,
 argó: tolvajnyelv, titkosnyelv,
- averzió: pragmatikai vagy szemantikai váltás, amely a szövegfolytonosságot megszakítva a váratlanság erejével hat,
 emfázis: valamely szó jelentéskörének értékítélettel párosuló alkalmi leszűkítése, vagy egy meghatározott tartalomnak tágabb jelentéstartalommal való kifejezése; a szinekdoché egyik fajtája,
 enigma: homályos, rejtett közlemény, talány, rejtély formáját öltő gondolatalkzat,
 eufemizmus: enyhítő kifejezés,
 eufónia: jóhangzás,
 gyermeknyelvi beszéd,
 halandzsabeszéd,
 hasonlat,
 hiperbola: nagyítás, túlzás,
 hipokrizis: színlelés,
 idegenszerű beszéd felidézése,
 imitáció: utánzás, követés (adjekciós alakzatnak is tartják),
 interrogáció: választ nem igénylő kérdés,
 irónia: az ellenkező kifejezése annak, mint amit kimondunk,
 kicsinyítés: a túlzás egyik formája, a valóságosnál kisebbet mondunk (másként: extenuáció, litotés, minutio),
 költői kérdés: formailag kérdés, voltaképpen kijelentő vagy felszólító modalitású funkciót lát el,
 metafora,
 metasztázis: igeidők váltakoztatása, pl. előidejű jövő, ahol a múlt a jövőben befejezettre utal,
 metonímia,
 neologizmus: nyelvi újítás,
 népetimológia,
 nyelvjárási beszéd felidézése,
 paródia,
 perifrázis: körülírás,
 preparáció: előkészítés, közbevetés,
 szarkazmus: durva, sértő, maró gúny,

szermocináció: képzelt beszéd; a beszélő megjátssza, hogy egy másik személy szavait helyettesíti,
szinekdoché: együttértés,
szintesztézia: érzetkeveredés,
szleng,
szubjekció: dramatizált szándékkal használt, ellenvetést rejtő (helyettesítő) kérdéshalakzat,
utánzás: idegenszerű beszéd, gyermeknyelvi beszéd, nyelvjárási beszéd stb. felidézése.

Transzmutáció (szavak, kifejezések helycseréje):

anakoluthon (szabályos, zárt mondat-szerkezet fellazítása),

anasztrófé (szokásostól eltérő szórend, más néven: inverzió),

antimetabolé: szavak szimmetrikus ismétlése, szótövek kereszteződése,

digresszió: kitérő, elfordulás a tárgytól,

divízió I. transzmutáció,

enallagé: eltévedt jelző; a jelzői melléknév elcsúsztatása a mondatban attól a szótól, amelyre vonatkozik,

hipallagé: szerkezetkeveredés,

hiperbaton: mondatrendet megbontó közbevetés, I. még adjekció,

hiszterológia: a logikus időrend sorrendi cseréje,

inverzió: megfordítás, helycsere, a mondat szavainak a ritmus kedvéért való felcserélése (másként: anasztrófé),

kiazmus: kereszteződés, kéttagú nyelvi kifejezés megismétlése megfordított sorrendben,

kommutáció: két ellentétes szó, kifejezés megismétlése fordított sorrendben,

metabolé: változtatást, fordulatot jelentő alakzat,

metatézis: hangok, hangcsoportok cseréje egy szóban (pl. kalán kánál helyett),

permutáció: két nyelvi szerkezet megfordításos ismétlése,

szójáték I. paronomázia, a komplex alakzatok között,

tmézis (morféma vagy szintagma szétválasztása),

transzmutáció: szavak, kifejezések helycseréje.

Az egyes átalakítási műveleteket érdemes lenne jelekkel ellátni:

adjekció: +

detrakció: -

immutáció: =

transzmutáció: ()

Komplex alakzatok. Az *Alakzatlexikon* – ha nem is következetesen, de fő vonalaiban – törekszik a komplex alakzatok megragadására. Ezek közül lássunk most néhány tipikus komplex alakzatot:

epifrázis: hozzámondás, adjekción alapuló transzmutációs alakzat,

szinonímia: rokonértelműség; helyettesítés esetén immutáció, halmozása: adjekció,

paronomázia: szójáték, azonos vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társítása: egymásmelletisége (adjekció), összevonása (detrakció), felcserélése (transzmutáció),

szolecizmus: a szavak egymásba kapcsolásakor a nyelvi normától való eltérés; a nyelvhelyesség megsértése; fölösleges szóval (adjekció), hiánnyal (detrakció), szokatlan szórenddel (transzmutáció).

A komplex alakzatok a dialektikus szabályai szerint is magyarázhatók. Fónagy Iván (1990: 8) gondolkodási formák és gondolatalakzatok kapcsolatát kutató írásában két adjekciós és egy transzmutációs alakzatot emel ki. Álláspontja szerint szoros összefüggést lát az ismétlés és

„legügyesebben leplezett” formája, az antitézis (ellentét) között. Mint írja: „A –1-gyel való beszorzás nyelvi alkalmazása... A kijelentés előjelet vált”² – írja freudi magyarázattal. Fónagy további alapvető („dinamikus”) szövegrendező alakzatnak tartja a kiazmust (chiasmus, antimetabolé, commutatio), és olyan társadalmi jelenséggel kapcsolja össze, mint a szerepcseré, kosztümcseré, nemek felcserélése, párcsere, pozíciócsere, sorscsere, szociálishelyzet-csere, jellemcsere... Másik alapvető szövegrendező alakzatnak tartja a gradációt, amely (a kiazmushoz hasonlóan) jelen van a hangok, szavak, mondaton túli szerkezetek szintjén, s ide sorolja a háromszögek kapcsolódását is (Fónagy 1990: 15–16). Végül a reddíciót, a kezdethez való visszatérést is alapvetőnek gondolja, magyarázatát az ember szimmetriára való törekvésében látva, valamint később zenei vonatkozásokhoz kapcsolva (Fónagy 1990: 17, 22).

További igen érdekes kérdések vehetők föl pl. a transztextualitás mint szöveggöziség (intra-, intertextualitás), azaz a különféle típusú (fel) idézésekkel kapcsolatban, de ezek már valóban nagyon messze vezetnek (a kérdés alapjaihoz lásd: Genette, 1996).

Az alakzatok további élete, transzmutációja. A retorikai-stilisztikai alakzatok görög-latin megnevezései mélyen benne élnek az európai kultúrákban és nyelvekben. Ma a gyermekek szexuális bántalmazásával kapcsolatban a sajtóban abúzust, sőt „abuzált” gyermeket említenek. A szó a latin abutor: felhasznál, visszaél igéből származik, az alakzattanban

az abúzus helytelen szóhasználat, képzavar. Korábban szexuálisan zaklatott, bántalmazott gyermekről beszéltek. Több további, a köznyelvből ismert szónak is van alakzattani jelentése: deviza (jelszó, mottó, célzás; új közgazdasági jelentése: idegen pénz nemre vonatkozó utalvány), ellipszis (elhagyás, a mai szövegtanban tág értelemben használjuk), enigma (talány, rejtély; a szavak pontos nem ismeretéből fakad, hogy az egyik közéleti szereplő az enigmatikus szót használta emblematikus értelemben), klimax (láncszerű ismétlés, halmozás, a mai orvostudományban: a változás korának kezdete, a női vérzés végleges elmaradásának időszaka), concesszió (az ellenfélnek tett látszólagos engedmény, a mai közgazdaságban magyarul haszonbérlet, a szó pontatlan használata még a magyar parlamentben is előfordult: „Nem adjuk koncepcióba autópályáinkat!”), preparáció (közbevetés, de lehet iskolai vagy vizsgálati szemléltető anyag), protézis (elébe helyezés, mai, jól ismert orvosi jelentése: hiányzó testrész vagy szerv pótlása mesterséges készítménnyel).

Az alakzatokban való bűvárkodás hallatlanul izgalmas: hiszen rádöbbenünk arra, hogy miként is szerveződnek szövegeink (szervezzük szövegeinket). A mindennapi nyelvi működésben óriási, mert szövegszervező és persze hatáskeltő szerepe van az alakzatoknak. Az pedig egészen biztos, hogy a közvéleményt főleg a tudatosan, jól megválasztott alakzatokkal nyerjük meg. Ezért ismeretük, beleértve további kutatásukat, szerveződésük vizsgálatát is, tudatosításuk rendkívül fontos, s ebben szövetségre lel egymással a mindennapi és a művészeti szövegek kutatója, nyelvész és irodalmár.

² Az eredeti kiemeléseket elhagytam.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2007. Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely – Inter Kht., Budapest.
- Balázs Géza 2008a. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. 220–230. In: Daczi Margit–T. Litovkina Anna–Barta Péter szerk.: Ezerarcú humor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Balázs Géza 2008b. Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegaltípusok. A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései. 79–88. In: Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80.)
- Csákvári József, ifj.–Malinák Judit 1998. Média-galaxis. Szimbíózis. Budapest.
- Fónagy Iván 1990. Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica, Seires C, Relationes, 3. Budapest.
- Gáspári László 1993. A funkcionális alakzatelmélet vázlatja. PPKÉ, Piliscsaba.
- Genette, Gerald 1996. Transztextualitás. Helikon 1–2: 82–90.
- Kemény Gábor 2002. Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sipos Lajos főszerk. 1998. Irodalomtanítás az ezredfordulón. Pauz-Westermann Könyvkiadó, Celldömölk.
- Schirm Anita 2008. Az óriásplakátok nyelve. Előadás a 6. Semiotica Agriensis konferencián. Eger, 2008. október 17–19.
- Szathmári István szerk. 2003. A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István szerk. 2006. A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István főszerk. 2008. *Alakzatlexikon*. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Szerkesztők: Kozocsa Sándor Géza, V. Raisz Rózsa. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

